

Н.Б. Куттыбаева^{*1}, Б.Х. Раимбеков², Д.М. Темирбаева³, Г.Е. Жакина⁴, А.Н. Рахимова⁵

^{1,2,3,4,5} *Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан*

¹nurg_78@mail.ru, ²rbh2006@yandex.ru, ³dina131111@mail.ru, ⁴zgulnur88@mail.ru ⁵raximova12@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-8250-4111>, ²<https://orcid.org/0000-0001-5288-6059>,

³<https://orcid.org/0000-0003-2815-0011>

¹Scopus Author ID: 57194059318, ²Scopus Author ID:57190606419, ³Scopus Author ID:57218907248

Бюджет қаражатын пайдаланудың тиімділігі мен нәтижелігін талдау

Андатпа:

Мақсаты: Бюджет қаражатын тиімді пайдаланудың әдістерін көрсету және мемлекеттік бюджет саласындағы бюджет көлемін салыстыру.

Әдісі: Зерттеу жүргізу кезінде жұмыста әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылды: талдау, салыстыру, деректерді салыстырмалы бағалау, шолу жасау, сипаттау, берілген деректерді суреттеу. Деректерді талдау барысында Қазақстан Республикасының әр жылдардағы бюджет көлемі алынды, сондай-ақ жалпы бюджет қаражатының пайдалану тиімділігі мен нәтижелігіне талдау жүргізілді.

Қорытынды: Мақалада жалпы мәселелер қарастырылды. Негізгі ұғымдар айқындалды, мемлекеттік бюджеттің статистикалық түрде тапшылығы көрсетілді және мемлекеттік бюджетті тиімді жұмсалуды бағалау мақсатында сурет түрінде әдістеме ұсынылды.

Тұжырымдама: Бюджет — бұл тек ғана қаражат емес, бұл елдің тіреуі деп атауға болады. Бюджетке түсетін түсімдердің толық түсуі мен шығындарын реттеу арқылы ғана жыл сайынға тапшылық мөлшерін реттеуге болады. Бюджетке түсетін салық түсімдері де толық дәрежеде түспеуінен де тапшылыққа әсер етеді. Сондықтанда түсімдер мен шығындардың дұрыс болуы үшін бюджет жүйесін қайта қарастыру керек.

Кілт сөздер: бюджет, кіріс, түсім, шығын, инфляция, тапшылық, кодекс, нарық, экономика, саяси функция, қаражат.

Кіріспе

Қазіргі уақытта мемлекеттік бюджет елдердің саяси өмірінде маңызды рөл атқарады. Әлемде бюджеттеу және оның қалыптасуы міндетті деп есептелмейтін дүние жүзінде қазіргі заманғы бірде-бір мемлекет жоқ. Осылайша, мемлекеттік бюджет — мемлекеттің маңызды белгілерінің бірі. Мемлекеттік бюджет жоспарланған кірістер мен шығыстарды белгілі бір жылға салыстыруды білдіреді. Бұл бюджет қолжетімді мемлекеттік қаражатқа шолуды және оларды мақсатты пайдалануды қамтамасыз етеді. Бюджет мемлекеттік қаржы экономикасының негізі болып табылады.

Кез келген елдің экономикасы өзінің мақсатын анықтамай дами алмайды. Мақсаттарды айқындау Қазақстанның экономикалық саясатының негізгі функцияларының бірі болып табылады, оның негізінде ұлттық саясаттың негізгі міндеттерін шешуге бағытталған макроэкономикалық саясат жатыр. Макроэкономикалық саясат — бұл Үкіметтің толық жұмыспен қамтылуының өсу қарқынын ұстап тұру және инфляцияны тежеу мақсатында экономиканы реттеуге бағытталған әрекеттері. Бюджет экономиканың жекелеген салаларының дамуын жеделдетуге ықпал етуі, жаңа өндірістер мен заманауи технологиялардың пайда болуы үшін алғышарттар жасауы, ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуі және инфрақұрылымдық салалардың дамуы үшін жағдай жасауы тиіс. ХХІ ғасырдың әлеуметтік-экономикалық дамуы мен жаһандануды жеделдету жағдайында Қазақстан Республикасындағы проблеманың анықтамасы оның осы процестерден туындаған белгілі бір қиындықтарға тап болуында жатыр. Жаңа жағдайлар қазақстандық бюджет жүйесін және бүкіл әлемде қолданылатын нәтижеге бағдарланған бюджеттеу модельдерін одан әрі дамытуды талап етті. Тәуелсіз даму кезеңінде Қазақстанның бюджеттік жүйесі елеулі өзгерістерге ұшырады. Нарықтық экономикаға көшуге және 1995 жылғы 30 тамыздағы жаңа Конституцияны қабылдауға байланысты экономикалық және саяси салалардағы өзгерістер, соның ішінде жаңа салық заңнамасын енгізу. Заң бюджет жүйесінің қағидаттарын бекітті, бюджетті дайындау, қарау және бекіту, сондай-ақ оны орындау және бақылау рәсімдерін регламенттеді. Жаңа ұғымдар енгізілді: мемлекеттік субсидиялар, субсидиялар, өкілеттіктерді беру, мемлекеттік кепілдіктер, несиелер, қарыздар мен қарыздар, Үкімет пен жергілікті атқарушы биліктің

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nurg_78@mail.ru

акциялары. Заңды түрде мемлекеттік кірістер жалпы мемлекеттік салықтар, алымдар мен аударымдар, төлемдер, жергілікті ставкалар және төлемақылар болып бөлінді (Аумурзина, В.Т. 2017).

Мемлекеттік жоспарлаудың түбегейлі жаңа жүйесін қалыптастыру бюджетті мемлекеттік саясаттың мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып қалыптастыруға және бюджеттік ресурстарды стратегиялық мақсаттарға, міндеттерге сәйкес нақты нәтижелерге қол жеткізуді ескере отырып, бюджеттік бағдарламалар әкімшілері арасында бөлуге мүмкіндік береді. Бұл мәселелер көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың назарында. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының Мемлекеттік басқару жүйесінде бюджеттік процестің жұмыс істеуінің негізгі проблемаларын талдау және анықтау және оны жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Бұл мақсатқа жекелеген аймақтардың немесе аудандардың мүдделерін мемлекеттің мүдделеріне бағындыруға негізделген бюджет деңгейлері арасында кірістер мен шығыстарды бөлу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Бюджетаралық қатынастарды реттеудің осындай тетігі бар: республикалық және жергілікті бюджеттерге есептелетін кірістердің түрлері, сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсетудің барлық бағыттары бойынша жүзеге асырылатын шығыстар заңнамалық түрде айқындалған.

Ең алдымен, кез келген бюджеттің, оның ішінде жергілікті бюджеттердің шығыстарын пайдалану да бюджеттік қаржыландыру есебінен жүзеге асырылатынын атап өткен жөн. Осыған байланысты, жалпы алғанда, бюджет туралы сөз болғанда, бюджеттік субъектілерден жоспарлы іс-шараларды іске асыруға қаражат беру жүйесін түсіну қажет екенін атап өткен жөн. Дәл осы жүйе қолма-қол ақшаны берудің нақты формалары мен әдістерімен, сондай-ақ белгілі бір мөрлер жиынтығына сүйенумен сипатталады. Өз кезегінде, бюджеттен қаржыландырудың принциптері, нысандары мен әдістері осы жүйенің құрылымдық элементтері ретінде қарастырылады және оны іске асыру нәтижелеріне әсер етеді.

Бюджеттің 4 функциясы бар:

1) Ол ағымдағы жағдайды білуге және болашақ қызметті жоспарлауға мүмкіндік беретін әкімшілік функция;

2) саяси функция — атқарушы биліктің қызметін бақылау құралы;

3) құқықтық функция — заң шығарушы билік атқарушы билікке мемлекеттік ақшаны басқаруға өкілеттік береді деген мағынада мемлекеттік басқару қызметін заңды түрде байланыстыратын заң шығару құралы, бюджетте бөлінген сомалар әкімшілік қызмет жүзеге асырылуы тиіс шектерді айқындайды;

4) экономикалық функция неғұрлым маңызды болса, ұлттық экономикалық жүйеде мемлекеттік сектордың рөлі соғұрлым белсенді болады (Kazbekova, Zh.B., Rakhimova, A.N., 2018).

Бюджеттік процесс шеңберінде нақты орта мерзімді перспективаны әзірлеу, шығыстарды ұлттық мақсаттармен үйлестіру, шығыстардың негізгі санаттары үшін шекараларды белгілеу және министрліктер өз қызметін жоспарлай алатын тұрақты шеңберлерді қамтамасыз ету үшін үлкен маңызға ие. Мемлекеттік бюджет мемлекеттік ресурстарды жұмылдыру мен жұмсаудың негізгі құралы бола отырып, саяси билікке экономикаға ықпал етуге, басым салаларды қаржыландыруға, экономиканың басым салаларын дамытуды ынталандыруға, халықтың аз қорғалған топтарына әлеуметтік қолдау көрсетуге нақты мүмкіндік береді. Бюджетке салынатын кірістердің жиынтығы, оларды жұмылдыру нысандары мен тәсілдері мемлекеттік бюджеттің кірістер жүйесін құрайды. Мемлекеттік бюджетке түсетін салық түсімдерінің мөлшері үлкен рөл атқарады, өйткені бұл кірістер барлық кірістердің 50-60% құрайды.

Қазіргі уақытта мемлекеттік қаржылық бақылау бағыттарының бірі — мемлекеттік қаражатты пайдалану тиімділігі тұрғысынан бюджеттік мақсатты бағдарламалардың тиімділігін бағалау. Бағдарламаларды іске асырудың тиімділігі нәтижелер мен оларға қол жеткізуге жұмсалған ресурстардың арақатынасы ретінде бағаланады. Бағдарламалық-нысаналы бюджеттеу қағидаттарына сәйкес тиімділікті талдау — бағдарламаларды іске асыруды бағалаудың негізгі мақсаты, өйткені ол бағдарламаны іске асырудың нәтижелілігін бағалауға мүмкіндік беріп қана қоймай, қол жеткізілген нәтижелердің құнын есептейді және нәтижесінде бақылауды, яғни оның қоғамдық нәтижелілігін арттыру басты міндетін іске асырады.

Әдебиетке шолу

Жаңа мемлекеттік басқару дәуірінде кіріске назар аударудан нәтижелерге назар аударуға көшу «ақпарат көлемінің ұлғаюына және бюджеттеу және басқару мақсаттары үшін өндірілетін және пайдаланылатын ақпарат түрінің өзгеруіне» әкелді (Bunn, M., Pilcher, R., Gilchrist, D., 2017). Бұл тәжіри-

бешілердің де, ғалымдардың да тиімділік туралы ақпаратты бюджеттік пайдалануға назарын аударды, бұл жұмыста нәтижеге негізделген бюджеттеу деп аталады (Faitusa, I., Grima, S., Baldacchino, P.J., 2016).

Басқаша айтқанда, бұл мемлекеттік қаражатты қалыптастыру мен жұмсаудың негізгі қаржылық жоспары. Мемлекеттік бюджет — бұл мемлекет ұлттық кірісті қайта бөлу процесінде жинақтайтын және пайдаланатын белгілі бір елдің аумағында қалыптасатын барлық бюджеттердің орталықтандырылған қаржы қорларының жиынтығын біріктіретін экономикалық категория. Мемлекеттік бюджет олардың жұмыс істеуіндегі негізгі қаржылық категориялардың бірлігін білдіреді. Оның негізгі мақсаты — экономиканы тиімді дамыту және жалпымемлекеттік және әлеуметтік міндеттерді шешу үшін жағдай жасау. Мемлекеттік бюджеттің мәні жалпы қаржының негізгі функцияларын, сондай-ақ белгілі бір мемлекеттің қаржыны басқарудың ағымдағы саясатын көрсетеді (Hay, D., Cordery, C., 2018).

Қаржылық менеджмент бизнес пен мемлекеттік басқарудың маңызды саласы ретінде танылды. Қаржылық тұрақтылық шешім қабылдауға негіз болып табылады. Қаржылық менеджмент ақша ағындарын басқарумен байланысты әкімшілік функция ретінде анықталады (Jeppesen, K.K., Carrington, T., Catasús, B., Johnsen, A., Reichborn-Kjennerud, K., Vakkuri, J., 2017). Бюджеттеу тұжырымдамасы қаражатты пайдалану сияқты қаржылық қызметті жоспарлауды, ұйымдастыруды, басқаруды және бақылауды білдіреді. Бюджет ақшаны (қорларды) мақсатқа жету үшін тиімді және тиімді басқаруды білдіреді. «Бюджет — бұл қаржылық ресурстарды жоспарлаумен және бақылаумен байланысты мемлекеттің қызметі» (Kagi, A., 2015). Жеке және мемлекеттік секторлардағы қаржыны басқару тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін ұмытпаған жөн. Мысалы, өтімділікті басқару қабілеті процестердің сапасына әсер етуі мүмкін. Басқа зерттеулердің нәтижелері (Kells, S., 2011) бұл фактіні де растайды: «муниципалитеттердің қаржылық тұрақтылығы ұзақ мерзімді тұрақты дамудың ажырамас шарты болып табылады, өйткені пропорционалды емес қарыз мемлекеттік қызметтерді ұсыну және олардың қалыпты жұмыс істеуі үшін тәуекелдер тудыруы мүмкін». Есептеу әдістерінің қарапайымдылығымен қатар, мемлекеттік мекемелерді қаржылық бағалаудың стандартты нысаны сөзсіз артықшылық болып табылатынын атап өтті. Мемлекеттік бюджеттерді басқарудың шетелдік тәжірибесін зерттей отырып, олар алты негізгі қағидаттың айналасында құрылады деген қорытындыға келді (Simionescu, M., 2016.):

1) өкілетті органның бюджетті қабылдау принципі — көптеген елдерде бюджеттер заң түрінде қабылданады, ал АҚШ, Финляндия және басқа елдерде бюджетті бекіту үшін Парламенттің мақұлдауы қажет,

2) бюджетті бекіту принципі толықтығы — үкіметтің барлық кірістері мен шығыстары толығымен көрсетіледі.

Тиімділік аудиті көптеген елдердегі демократиялық Үкіметтің бұрыннан келе жатқан ерекшелігі болып табылады (Moser, J., 2011). Басқарылатын тәуекелдерді жіктеуге қызмет ете алады. Сонымен қатар, автор әртүрлі салаларда, соның ішінде мемлекеттік секторда аудиторлық рәсімдерді жүргізу кезінде мониторинг пен есептіліктің әдіснамалық құралдарын ұсынды. Сондай-ақ мемлекеттік сектордың аудит тарихы бойынша өзекті зерттеулері бар. Мемлекеттік сектор аудитінің заманауи тарихы мен телеологиялық дамуын зерттеу үшін жаңа мемлекеттік басқару контексін пайдаланды (Otrusina, M., Kulleova, A., 2019). Тағы бір маңызды зерттеу Солтүстік Еуропа елдерінің тәжірибесіне қатысты. Авторлар жоғары аудиторлық органдар үшін төрт нұсқаны анықтады. Олар: тиімділікті тексеру стратегиясы; қаржылық аудит стратегиясы; портфолио стратегиясы және гибриді стратегия (Jeppesen, et al., 2017). Мемлекеттік сектор аудитінде осы төрт стратегиялық нұсқаны жүзеге асыру мүмкіндіктері туралы кең пікірталас жүріп жатыр. Мемлекеттік аудит жүйесінің проблемалары Қазақстан Республикасының (ҚР) тәжірибесін қараудың мәні болып табылады. Автор бұл проблемаларды ҚР-дағы реформалар шеңберінде шешу «мемлекеттік қаржылық бақылауы әлсіз дамушы елдер үшін, сондай-ақ дамыған экономикалар үшін жасырын проблемаларды жақсарту және анықтау үшін пайдалы болуы мүмкін» деген қорытындыға келді (Ibraeva, A., 2018).

Қазіргі экономикалық жағдайда олар қаржылық менеджменттің жалпы ерекшеліктерін сақтайды. Қазақстан үшін мемлекеттік бюджетті басқару жүйесі келесі алты негізгі кезеңнен тұратын бюджеттік циклмен ұсынылған:

(1) атқарушы билікте қаржы директоры, хатшы, бюджеттік директор орындайтын кірістерді бағалау, менеджер немесе команда,

(2) презентация нысанын анықтау үшін шығарылған бюджеттік хабарландыру, белгілі бір

(3) өткенді көрсететін бюджетті тұжырымдау, болашаққа мақсат қою және айырмашылықтарды келісу,

(4) бюджет тыңдаулары бөлімдерді, бөлімдерді қамтуы мүмкін, атқарушы билік және жұртшылық бюджеттегі өзгерістерді талқылау үшін,

(5) заң шығарушы органның бюджетті қабылдауын түпкілікті бекітуі,

(6) бюджеттің атқарылуы қаржы жылы ішінде бюджетке түзетулер енгізу. Бұл зерттеу дәл осы бюджеттеу процесіне назар аударады (Allen, R., and Alves, M., 2016).

Бұл әдіспен мұнай кірістерінен түсетін түсімдер толығымен Ұлттық қорға жіберіледі. Ағымдағы бюджеттік жобалар бойынша шығыстар экономиканың мұнай секторынан республикалық бюджетке аударымдар есебінен қаржыландырылады, ал аз шығынды даму бағдарламалары бойынша шығыстарды қаржыландыру Ұлттық қордан кепілдендірілген трансферт есебінен жүзеге асырылады, осылайша бюджет шығыстарының белгілі бір үлесі белгіленген шектерде қарыз алу (ішкі және сыртқы) есебінен жабылуы мүмкін (Corbacho, A., and Ter-Minassian, T., 2013). Қазіргі үкіметтің тенденцияларының бірі — оның ашықтығын арттыру. «Ашық үкімет» серіктестігі — бұл бағыттағы жаһандық қозғалыс. Бюджет туралы ашық мемлекеттік деректер жүйенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Азаматтар Үкіметтің мемлекеттік қаражатты қалай пайдаланатыны туралы толық, уақтылы және пайдалы ақпарат алуға құқылы. Сонымен қатар, қарапайым адамдар бұл ақпаратты, сондай-ақ бюджеттік мәселелерді талқылауға қатысу дағдылары мен мүмкіндіктерін алған кезде, бұл мемлекеттік қаражатты тиімдірек және ұтымды пайдалануға ықпал етеді (Eyraud, L. V. Duarte Lledó, Dudine, P., and Peralta, A., 2017).

Әдістері

Зерттеу жүргізу кезінде жұмыста әртүрлі әдістер мен қолданылды: талдау, салыстыру, деректерді салыстырмалы бағалау, шолу жасау, сипаттау, берілген деректерді суреттеу.

Деректерді талдау барысында Қазақстан Республикасының әр жылдардағы бюджет көлемі алынды, сондай-ақ жалпы бюджет қаражатының пайдалану тиімділігі мен нәтижелігіне талдау жүргізілді.

Нәтиже және талқылау

Қазақстанның бюджет жүйесіндегі маңызды реформа Ұлттық қор мен Қазақстан Республикасының Бюджет кодексін құру болды. Осылайша, тәуелсіздік жылдары Қазақстанда бюджеттік басқарудың заманауи жүйесінің негізі қаланды. Бюджеттік құқықтық қатынастарды реттеудің тұтас жүйесі құрылды, бюджеттік жүйенің бірыңғай қағидаттары белгіленді, мұнай кірістерін үнемдеу тетігі енгізілді, бюджетаралық қатынастар жүйесі жолға қойылды. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін салық жүйесі саласындағы көрнекті отандық және шетелдік ғалымдар мен практиктердің бірнеше буынының еңбектері құрайды. Әдіснамалық негіз танымның жалпы ғылыми әдістері, салық жүйесінің маңызды компоненттерін түсінуге және талдауға диалектикалық көзқарас, жүйелік тәсіл, функционалдық талдау, экономикалық статистика әдістері, жіктеу, салыстыру және т.б. сонымен қатар, бюджет саясатын қалыптастыруда проблемалар мен жағымсыз тенденциялар бар, олар орта және ұзақ мерзімді перспективада оның тиімділігіне теріс әсер етуі мүмкін. Мәселен, жыл сайын мемлекеттік бюджеттен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты, көлік саласын, ауыл шаруашылығын қолдауға арналған ағымдағы шығыстар мен субсидиялар көлемі ұлғаяды. Сонымен қатар, кіріс базасының ұлғаюымен қатар жүрмейтін салық саясаты ұзақ мерзімді перспективада міндеттемелердің ұлғаюына сәйкес келмеуі мүмкін. Ұзақ мерзімді перспективада бұл мемлекеттік қаржының теңгерімсіздігіне әкелуі мүмкін.

Бюджет кодексі бюджеттік процесі реттейтін негізгі құқықтық құжат болып табылады. Ол мемлекеттік басқарудың барлық деңгейлеріндегі бюджеттік процесі реттейді және жеке заңдармен реттелетін мемлекеттік сатып алу, мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау сияқты функцияларды реттейтін заңға тәуелді ережелер үшін анықтамалық стандарттарға ие. Алайда бюджеттен тыс қорлар да, салық шығыстары да Бюджет кодексінің қолданылу аясына кірмейді. Бюджет кодексінің келесідей ауқымдағы мәселелерді қамтиды (1-сурет).

Бюджеттік жүйе	Бюджеттік жоспарлау	Бюджеттің атқарылуы
<ul style="list-style-type: none"> - Бюджеттік жүйенің принциптері - Бюджет түрлері мен деңгейлері - Бюджет құрылымы - Орталық және жергілікті билік органдарының резервтері - Ұлттық қорды қалыптастыру және пайдалану - Бюджеттік бағдарламалардың түрлері - Бюджет деңгейлері арасындағы бюджетаралық қатынастар - Кірістер мен шығыстарды бюджет деңгейлері арасында бөлу - бюджеттік комиссиялардың мәселелері 	<ul style="list-style-type: none"> - Әлеуметтік-экономикалық даму болжамын әзірлеу - Бюджеттік бағдарламаларды қалыптастырудың стратегиялық жоспарларын тәсілдерін әзірлеу - Бюджеттік сұрау салулардың мазмұны - Стратегиялық жоспарлардың, бюджеттік бағдарламалардың және бюджеттік өтінімдердің жобаларын қарау тәртібі - Бюджеттік инвестицияларды жоспарлау мәселелері - Бюджет жобасын қалыптастыру процесі, оны Парламентте (және жергілікті өкілді органдарда) қарау - Бюджеттерді бекіту процесі 	<ul style="list-style-type: none"> - Бюджетті атқару мәселелері - Бюджеттерді жаңарту және түзету - Бюджет секвестрі - Бюджеттік мониторинг - Нәтижелерді бағалау - Қаржылық және бюджеттік есептер - Бюджеттің атқарылуы туралы жылдық есептерді дайындау және бекіту - Ұлттық қорды қалыптастыру және пайдалану туралы есепті дайындау - Мемлекеттік қарыз және қарыз алу мәселелері

1-сурет. Бюджет кодексінің қамтылу аясы

Ескерту – Бюджет кодексі негізінде авторлармен құрастырылған

Жалпы алғанда бюджет — бұл белгілі бер мемлекеттік басқару құралы болып табылады. Суретте көріп отырғанымыздай бюджет кең ауқымды қамтиды. Бюджет кодексі бюджетті құрудың негізгі қағидаттарын белгілейді және республикалық бюджетті дайындау және орындау, сондай-ақ Ұлттық қорды қаржыландыру және пайдалану тетіктерін сипаттайтын жан-жақты және егжей-тегжейлі құжат болып табылады.

Бюджетті құру қағидаттары Қазақстанның Бюджет кодексінде баяндалған:

1. Бірегейлігі — бірыңғай бюджеттік сыныптама және бюджеттік рәсімдер
2. Толықтығы — барлық түсімдер мен шығыстарды қосу және өзара есеп айырысуды болдырмау
3. Нақтылығы — бюджеттік көрсеткіштер бекітілген (түзетілген) бюджеттік параметрлерге сәйкес келеді
4. Ашықтығы — Ұлттық қордың кірістері мен шығыстарын қоса алғанда, стратегиялық жоспарларды, бюджеттерді және олардың орындалуы туралы есептерді міндетті түрде жариялау
5. Жүйелілігі — бұрын қабылданған бюджеттік шешімдердің сақталуы
6. Тиімділігі — стратегиялық жоспарларда, аумақтық даму бағдарламаларында және бюджеттік бағдарламаларда баяндалған нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған бюджет
7. Тәуелсіздігі — өз кірістерін сақтау және берілген міндеттерді орындау үшін барабар қаржыландыру алу үшін субұлттық билік органдарының жедел дербестігі
8. Сабақтастығы — көпжылдық міндеттемелерге қатысты
9. Парасаттылығы — заңдағы бюджеттік негіз

10. Уақтылығы — кірістерді жедел есептеу, субұлттық үкіметтерге қаражат аудару, төлемдерді өңдеу және міндеттемелерді тану

11. Қолма-қол ақша бірлігі — барлық түсімдер мен төлемдер Бірыңғай қазынашылық шот арқылы жүзеге асырылады

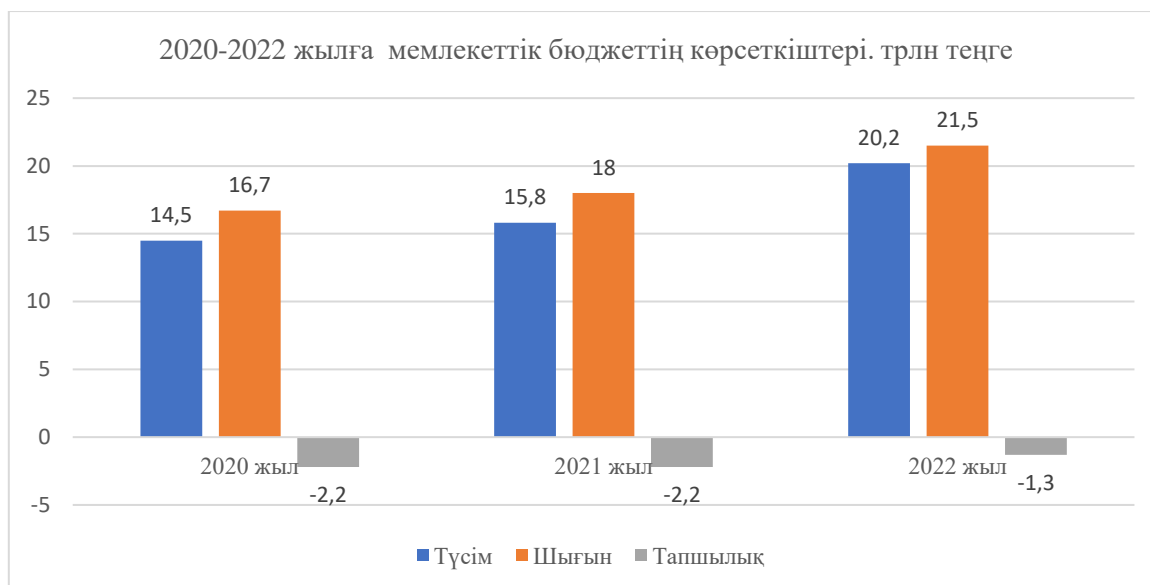
12. Тиімділігі — ең аз шығындармен нәтижелерге қол жеткізу

13. Жауапкершілігі — тиісті заңнаманың сақталуына жауапты лауазымды тұлғалар

14. Атаулылық және мақсатты сипат — қызмет мақсаттарына жету үшін бюджет қаражатын пайдалану

Осы қағидаттардың негізінде мемлекеттік негізгі бюджетті жоспарлауы құрылып, бюджеттің тиімді жұмсалуды қамтамасыз етіледі.

Жалпы алғанда Қазақстан Республикасының бюджетін 3 жылға қарастыратын болсақ (2-сурет).

2-сурет. Бюджеттің 2020-2022 жылғы мемлекеттік бюджетінің көрсеткіштері

Ескерту – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігінің деректері негізінде авторлармен құрастырылған

Суретте көріп отырғанымыздай мемлекеттік бюджетте түсім саны жыл сайын артқанымен, еліміздің шығыны едәуір көп болып тұр. Бұл өз кезегінде бюджет тапшылығын арттырды, яғни жыл сайын тапшылық артып, еліміздің сыртқы қарызының өсуіне алып келеді.

Бюджеттік ресурстарды тиімді басқаруға әртүрлі мемлекеттік органдарға жүктелген көптеген бағдарламалар да кедергі келтіреді. Мәселен, республикалық бюджеттің кірісі 14,5 трлн теңгеден (2020 жыл) 15,8 трлн теңгеге (2021 жыл) дейін ұлғайды. 2022 жылы бюджет кірістері 20,2 трлн теңге мөлшерінде бекітілді. Сол кезеңде республикалық бюджеттің шығыстары 2020 жылы 16,7 трлн теңгеден (2021 ж.) 18 трлн теңгеге дейін ұлғайды, бұл пайызбен 107 %-дан астам өсуді білдіреді. Қарастырылып отырған кезеңде республикалық бюджеттен берілген бюджеттік кредиттердің шыңы 2020 жылға — 315 млрд теңгеден (93,6 млрд тонна сатып алынды) келеді; ал 2021 жылы бұл сома 122,1 млрд теңгені (83,9 млрд теңге өтелді) құрады. Қаржы активтерін сатып алуға ең көп сома 2021 жылы (480 млрд теңге) жұмсалды, 2022 жылы бұл сома 162,4 млрд теңге мөлшерінде бекітілді. 2022 жылға арналған республикалық бюджет тапшылығы 2021 жылмен салыстырғанда — 1,3 трлн теңге мөлшерінде бекітілген. Республикалық бюджеттің кіріс бөлігі салықтық және салықтық емес түсімдер, негізгі қорларды іске асырудан түсетін түсімдер және трансферттер бойынша түсімдер түріндегі түсімдер есебінен қалыптастырылады. Республикалық бюджет кірісінің негізгі бөлігін салық түсімдері құрайды: 2020 ж. — 9,7 трлн теңге, яғни 67,8 %, 2021 ж. — 9,7 трлн теңге, яғни 62%, 2022 ж. — 7,15 трлн теңге, яғни 35%. Республикалық бюджеттің барлық кірістері 52,5 % (дамыған елдердің орталық бюджеттеріне түсетін салық түсімдерінің үлесі 80-90 %) құрайды. Салықтық емес кірістер республикалық бюджет кірістерінің жалпы сомасының шамамен 2 %-ын құрайды, ал негізгі қорларды сатудан түсетін түсімдер, әдетте, 0,3 %-дан аспайды. Бюджеттік шығыстар — бұл мемлекеттік органдардың өздеріне жүктелген функциялар мен өкілеттіктерді игеруіне, орындауына тікелей байланысты бюд-

жет қаражатының шығыстары. Шығындар санатын айқындайтын негізгі белгі бюджет қаражатын қайтарымсыз негізде бөлу болып табылады. Шығындарды бюджеттік несиелеу, қаржылық активтерді сатып алу, несиелерді өтеу және қызмет көрсету сияқты шығындардың басқа түрлерімен салыстыру, олар шығындардан айырмашылығы қайтарылады, яғни белгілі бір жағдайларда тиісті бюджетке қайтарылуы керек. Мемлекеттік бюджет шығыстарындағы негізгі үлесті әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру (20 %), денсаулық сақтау (17 %), өнеркәсіпті, ауыл шаруашылығын дамыту (15 %) және әкімшілік шығыстар (10 %) құрайды. Егер біз талданған мәліметтерге сүйенетін болсақ, онда қазіргі жағдай стратегиялық және бюджеттік жоспарлаудың әлі де әлсіз байланысын көрсетеді деген қорытынды жасауға болады. Неғұрлым егжей-тегжейлі қарастырылған жағдайда кейбір зерттеулер жүргізу қажет, олардың негізгі міндеттері: теориялық және әдіснамалық тәсілдерді қарастыру, яғни деректерді талдау — проблемаларды анықтау, сондай-ақ оларды шешу жолдары бойынша ғылыми және практикалық ұсыныстарды әзірлеу. Зерттеудің негізгі міндеттері: мемлекеттік бюджет шығыстарының мазмұнының теориялық-әдіснамалық аспектілерін зерттеу; мемлекеттік бюджеттің шығыс бөлігінің орындалуын талдау — Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетінің шығыстарын жетілдіру жөнінде ұсыныстарды дайындау. Осы мақсаттар мен міндеттерді іске асыру үшін мемлекеттік шығыстарды бастапқы түсінуге жүгіну қажет (Akberdina, A., 2017).

Бюджет шығыстары мемлекеттік функцияларды орындауға байланысты туындайтын шығыстарды білдіреді. Бюджеттік жіктеу — мемлекеттік қаржы органдарының барлық бюджеттік қызметінің негізінде жатқан біртекті белгілер бойынша бюджеттің кірістері мен шығыстарын жүйелі топтастыру. Бюджеттік сыныптама мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік даму жоспарларымен, болжамдарымен және бағдарламаларымен, министрліктер мен ведомстволардың, ұйымдар мен мекемелердің қаржылық жоспарларымен тығыз байланысты қамтамасыз етеді; жеке сметалар мен қаржылық жоспарларды тегін сметалар мен жоспарларға біріктіруге мүмкіндік береді, бас жоспарлар мен бюджет схемасы арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Бюджеттік сыныптама Қазақстан Республикасы бюджеттерінің кірістері мен шығыстарына экономикалық-статистикалық талдау жүргізуге мүмкіндік береді, қаржы ресурстарының нысаналы бөлінуін қамтамасыз етеді. Бюджеттік жіктеу мыналарды қамтиды:

1. Қазақстан Республикасы бюджеті кірістерінің сыныптамасы;
2. Қазақстан Республикасы бюджеттерінің шығыстарының функционалдық сыныптамасы;
3. Қазақстан Республикасы бюджеттері шығыстарының экономикалық сыныптамасы;
4. Қазақстан Республикасы бюджетінің тапшылығын ішкі қаржыландыру көздерін сыныптау;
5. Республикалық бюджет тапшылығын сыртқы қаржыландыру көздерін сыныптау;
6. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік ішкі борыш түрлерінің сыныптамасы;
7. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыртқы борышы мен Қазақстан Республикасының

Мемлекеттік сыртқы активтері түрлерінің сыныптамасы;

8. Республикалық бюджет шығыстарының ведомстволық сыныптамасы (Zhussupova, Z., Onyusheva, I., El-Hodiri, M., 2018).

Бюджеттік жіктеу бюджеттік жүйенің барлық деңгейлері үшін бірдей және барлық деңгейдегі бюджеттерді жасау, бекіту және орындау және барлық деңгейдегі жиынтық бюджеттерді жасау кезінде қолданылады. Мемлекеттік биліктің заң шығарушы (өкілді) органдары және жергілікті өзін-өзі басқару органдары өздерінің нормативтік актілерімен Қазақстан Республикасының бюджеттік сыныптамасын құрудың жалпы қағидаттары мен бірлігін бұзбай, бюджеттік сыныптама объектілерін қосымша нақтылауға құқылы. Қазақстанның салық жүйесін дамыту мен реформалауды ұйымдастырумен және бағыттарымен байланысты проблемаларды зерделеу тек теориялық қана емес, сонымен қатар үлкен практикалық маңызға ие. Олардың тарихи, әлеуметтік, құқықтық, азаматтық-құқықтық және аумақтық тамыры бар. Салық жүйесінің проблемасын зерттеу қажет, өйткені экономикалық әдебиеттерде салық жүйесі ұғымы, оның құрамдас бөліктері (элементтері) және басқа да бірқатар мәселелер сияқты мәселелерге өте қарама-қайшы көзқарастар бар, бұл тұжырымдамалық аппаратты түсіндіруде келіспеушіліктерге әкеледі.

Бұл ретте соңғы жылдары қабылданған, оның ішінде нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру жөніндегі шаралардың арқасында мемлекеттік сатып алу және құрылыс қызметі туралы Заңнаманы бұзу саны азайды. Аудиторлық іс-шаралардың нәтижелері бойынша бюджеттік бағдарламалардың тиімсіз орындалуы атап өтілді, бұл әдетте, олардың сапасыз жоспарлануымен байланысты болды, бұл кейіннен олардың орындалуына теріс әсер етеді, бұл қаражаттың бөлінбеуіне әкеледі.

Қорытынды

Мемлекеттік бюджетті мемлекет экономиканы басқару үшін белсенді пайдаланады. Ол әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды бағыттарына қаражаттың шоғырлануын күшейтуде, әлеуметтік-экономикалық дамуға сәйкес экономиканың салалық және аумақтық құрылымын жетілдіруде, өндірісті қарқындатуды жеделдетуде, ресурстардың барлық түрлерін пайдалануда үнемдеуде маңызды рөл атқарады. Сонымен бірге, мемлекеттік бюджет өзінің көрінісі мен қолданылуының барлық нысандарында экономиканы басқару құралы ретінде әрекет етеді және қоғамдық өндіріске және қаржылық құжат, ынталандыру ретінде кешенді әсер етеді.

Жоғары айтылғандарды ескере отырып, келесідей тұжырымдама айтуға болады, яғни мемлекеттік бюджеттің тиімділігін бағалау келесідей жүзеге асырылады (3-сурет).

2-сурет. Бюджет қаражатын пайдалану тиімділігін талдау әдістері мен тәсілдері

Ескерту – жинақталған деректер негізінде авторлармен құрастырылған

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан мемлекеттік қаржыны басқарудың заманауи жүйесінің негізін қалады. Нарықтық экономиканың шарттары мен талаптарына жауап беретін мемлекеттік қаржы жүйесі, орталық және жергілікті деңгейлерде мемлекеттік билік органдарының қызметін қаржылық қамтамасыз ету үшін заңнамалық база құрылды. Бағдарламалық бюджеттеу және шығындардың бағдарламалық классификациясы енгізілді. Жалпы алғанда бюджет арқылы мемлекеттің тұрақтылығы қамтамасыз етіледі. Бюджетті тиімді бөле білу бұл кез келген саланың тұрақты дамуының бірден бір кепілі болып табылды. Қазақстан Республикасының бюджет жүйесінде әлі де дамытуға жататын жүйелер бар және де соларды басты назарға ала отырып, еліміздегі бюджетті бөлу жүйесін белгілі бір дәрежеге жеткізіп, қаражаттың тиімді жұмсалымын дамыту керек. Бюджет — бұл тек ғана қаражат емес, бұл елдің тіреуі деп атауға болады. Бюджетке түсетін түсімдердің толық түсуі мен шығындарын реттеу арқылы ғана жыл сайынға тапшылық мөлшерін реттеуге болады. Бюджетке түсетін салық түсімдері де толық дәрежеде түспеуінен де тапшылыққа әсер етеді. Сондықтан да түсімдер мен шығындардың дұрыс болуы үшін бюджет жүйесін қайта қарастыру керек деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- Akberdina, A. (2017). Ways to strengthen the base of local budgets of Kazakhstan in modern conditions. *Materials of the Republican scientific-theoretical conference "Seyfullin reading - 11: Youth and science"*.
- Allen, R. & Alves, M. (2016). "How to Improve the Financial Oversight of Public Corporations". IMF Fiscal Affairs Department How To Note. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Aymurzina, B. T. (2017). Fiscal and tax policy in the economic development of Kazakhstan. *Kazakh National University Bulletin. Series Econ.*, 100.
- Bunn, M., Pilcher, R. & Gilchrist, D. (2017). Public sector audit history in Britain and Australia, "Financial Acc Man". P 24-68
- Corbacho, A. & Ter-Minassian, T. (2013). "Public Financial Management Requirements for Effective Implementation of Fiscal Rules." In *The International Handbook of Public Financial Management*, ed. R. Hemming, R. Allen, and B. Potter. London: Palgrave Macmillan.
- Eyraud, L. V. Duarte Lledó, P. Dudine & Peralta, A. (2017). "How to Select Fiscal Rules." IMF Fiscal Affairs Department How To Note. Washington, DC:
- Faitusa, I., Grima, S. & Baldacchino, P. J. (2016). Comparative Analysis of the EU Public Sector Internal Audit Methodology and Requirements. Retrieved from <http://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/31840>,
- Hay, D. & Cordery, C. (2018). The value of public sector audit: Literature and history. *"Journal of Accounting Literature"*, 40.
- Ibrayeva, A. (2018). How much will Kazakhstan earn and spend? P 54-58.
- Jeppesen, K. K., Carrington, T., Catasús, B., Johnsen, A., Reichborn-Kjennerud, K. & Vakkuri, J. (2017). The Strategic Options of Supreme Audit Institutions: The Case of Four Nordic Countries, "Financial Accountability & Management", 33.
- Kari, A. (2015). Monitoring and Audit of the State Financial Resources: The Problem of Effective System Arrangement (the case of the Republic of Kazakhstan). *"Indian Journal of Science and Technology"*, 8(10).
- Kazbekova, Zh. B. & Rakhimova, A. N. (2018). Problems of formation and use of funds of local budgets in Kazakhstan. *Kazakh National University Bulletin*, 3.
- Kells, S. (2011). The Seven Deadly Sins of Performance Auditing: Implications for Monitoring Public Audit Institutions, "Australian Accounting Review", 21.
- Moser, J. (2011). Central theme of INTOSAI in 2011: Implementation and application of the ISSAI and INTOSAI Gov, "EUROSAP", 17.
- Otrusinova, M. & Kulleova, A. (2019). Liquidity Values in Municipal Accounting in the Czech Republic. *"Journal of Competitiveness"*, 11(1).
- Simionescu, M. (2016). Competitiveness and Economic Growth in Romanian Regions. *"Journal of Competitiveness"*, 8(4).
- Zhussupova, Z., Onyusheva, I. & El-Hodiri, M. (2018). Corporate governance and firm value of Kazakhstani companies in the conditions of economic instability. *"Polish Journal of Management Studies"*.

Н.Б. Куттыбаева, Б.Х. Раимбеков, Д.М. Темирбаева, Г.Е. Жакина, А.Н. Рахимова

Анализ эффективности и результативности использования бюджетных средств

Аннотация

Цель: Показать методы эффективного использования бюджетных средств и сравнить объемы бюджета в сфере государственного бюджета.

Методы: При проведении исследования в работе использовались различные методы и приемы: анализ, сравнение, сравнительная оценка данных, обзор, описание данных. В ходе анализа данных был получен объем бюджета Республики Казахстан за разные годы, а также проведен анализ эффективности и результативности использования бюджетных средств в целом.

Результаты: В статье были рассмотрены общие вопросы. Определены основные понятия, продемонстрирован статистический дефицит государственного бюджета и предложена методика в виде рисунка с целью оценки эффективного расходования государственного бюджета.

Выводы: Бюджет — это не просто средства, но и опора страны. Только путем регулирования полных поступлений и расходов в бюджет можно ежегодно регулировать размер дефицита. Налоговые поступления в бюджет также не в полной мере влияют на дефицит. Поэтому для корректности поступлений и расходов необходимо пересмотреть бюджетную систему.

Ключевые слова: бюджет, доход, выручка, убыток, инфляция, дефицит, кодекс, рынок, экономика, политическая функция, средства.

N. Kutybaeva, B. Raimbekov, D. Temirbayeva, G.E. Zhakina, A. Rakhimova

Analysis of the efficiency and effectiveness of the use of budgetary funds

Object: to show methods of effective use of budgetary funds and compare budget volumes in the field of the state budget

Methods: during the research, various methods and techniques were used in the work: analysis, comparison, comparative evaluation of data, review, description, description of data. During the data analysis, the volume of the budget of the Republic of Kazakhstan for different years was obtained, as well as an analysis of the efficiency and effectiveness of the use of budget funds in general was carried out.

Findings: general issues were considered in the article. The basic concepts are defined, the statistical deficit of the state budget is demonstrated and a methodology in the form of a figure is proposed in order to assess the effective spending of the state budget.

Conclusions: The budget is not just funds, it can be called the backbone of the country. Only by regulating the full receipts and expenditures to the budget can the size of the deficit be adjusted annually. Tax revenues to the budget also do not fully affect the deficit. Therefore, for the correctness of receipts and expenditures, it is necessary to revise the budget system.

Keywords: budget, income, revenue, loss, inflation, deficit, code, market, economy, political function, funds.